

139
Acc.

तक सिद्ध
याचि विनोद
१-१६ पन्नी
६-

श्रीराम
॥१०॥ त्यापवोधनी ॥१०॥

1

प्या०
नी० १

श्रीमतेरामानुजाय नमः। अखिलागमसंचो श्रीकृष्णार्यपरमहंसः। ध्यातागोवर्धनसुधीस्त
नुतेन्यायवोधिनीम् १ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निर्विप्रपणिसमा स्पर्धेऽष्टदेवतावनमस्त
रात्मकं मंगलम् शिष्यशिष्यार्थग्रंथतो निवध्रातिनिधायेति अयम्येति अत्र स
त्तग्रहणम् पदार्थत्वं इत्यापन्नतमत्वव्याप्यमिति व्याप्तिनामाय ननु शक्तिप
दार्थस्याष्टमस्य सत्त्वात् कथं सौम्येति तथा हि वरूपादिसमुक्तं धत्तादौ सत्यपि
मणि संयोगे दाहो न जायते तच्छून्ये न तु जायते अतो मणि समवधानेन
शक्तिर्नैव ते मण्यभावदशायां दाहानु कुलाशक्तिरुत्पद्यत इति कल्पते तस्मात् शक्ति
रतिरिक्तः पदार्थ इति चेन्न मणोः प्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कारणत्वेनैव निर्वाहे मणि
समवधानाः समवधानाभ्यां अनेन शक्तितत्त्वं सकल्पनायाः अन्याप्यत्वात् तस्मात् स
त्तिवेति सिद्धं ॥ पदार्था विभजते इत्येति इत्यादि विभजते पृथिवीति ननु अंधकार
दशम इव सत्त्वात् कथं नैवेति तथा हि नीलं तमश्च लतीति प्रतीते नीलरुपा
पत्नेन क्रियाश्रयत्वेन च इव इव त्वं तावत्सिद्धं न च क्लृप्तं न वद्व्येषं त नैव संमति

सः
राम

न्यानि- ३
 २
 ३
 ४
 ५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

प्रशब्दो विशेषिकागुणोदति ॥ तत्रैकसति ॥

कुतो दशमद्रव्यत्वमिति वाच्यम् आकाशदियंचकस्य नैरूपत्वात् वायोश्चापि नैरूपत्वा
 त् न तेष्वंतर्भावः तमसो निर्गंधत्वात् पृथिव्याः गंधवत्त्वात् न पृथिव्यामंतर्भावः संभ
 वति जलं तेजसोऽशीतोष्णस्य च त्वत्त्वमसौ तिस्यर्शवत्त्वत्तत्तयोरंतर्भावः तस्मात्तमसो
 दशमद्रव्यत्वं सिद्धमिति चेन्न तेजसो भावेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्याणायां माना
 भावान्तच विनिगमना विरुद्धे जरावाग्मधकारुण्यभाव रूपमस्त्विति वाच्यम् तेजसो
 भावरूपत्वे सर्वानुभवं सिद्धोऽस्य स्पर्शस्य आश्रयी भूतद्रव्यांतरकल्पने गो र
 वात् तस्मादस्य स्पर्शगुणाग्रयतया तेजसोऽव्यक्तं सिद्धम् तस्मिन्नीलादिप्रतिस्तुभांतिरेवदी
 पायसराक्रियापाराच तत्र मानात् गंधवतीति गंधवत्वम् पृथिव्यालक्षणं लक्ष्यपृथिवी
 पृथिवीत्वं सतावच्छेदकं पद्ममोऽवच्छिन्नं लक्षं तद्गोमल सताऽवच्छेदकं पद्ममोऽवच्छिन्नं लक्षं
 छेदकः स तद्गोमल विविधः तथा चल सताऽवच्छेदकं पृथिवीत्वं सता पृथिवीत्वावच्छि
 त्वावच्छेदकं तस्य स्पर्शवत्त्वादिल सरो जला दीनां लक्षं सता जलत्वादिनां लक्षं ताऽवच्छेदकत्वं
 च बोध्यं रावंपृथिव्यादि त्रिकं निरूप्य वायुं निरूपयति रूपरहितेति ॥३॥ रूपरहि
 तत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोरलक्षणां सति सप्तन्याविशिष्टार्थकतया रूपरहितत्वविशि

न्या.
३ नी.

तत्र

श्रीगणेशाय नमः श्रीमते तु जगन्नाथः

मात्र

सति चतुर्गुणित्वं ॥ मात्रपदानुपादाने ॥ संख्यादिसामान्यगुणित्वेति व्याप्तिर्मेत्यादावपि चतुर्गुणित्वं
तत्र विशिष्टगुणसत्त्वात् अतस्तत्रातिव्याप्तिवारणायैव पदं संख्यादेस्तु चतुर्गुणित्वं गिंद्यग्राह्यत्वात् वा
स्तु मंत्रग्राह्यं रूपविशेषणोक्तं ॥ अत्र आद्यतन्मात्रं प्रत्यक्षविषयत्वं अग्राह्यत्वं नाम प्रत्यक्षा
विषयत्वम् ॥ चतुर्भिर्भेदैर्यजन्यसाक्षात्कारविषयत्वे सति ॥ चतुर्जन्योच्चात्त्वप्रत्यक्षविषयत्व
मिति फलितार्थः तत्तु प्रमाद्यत्वं प्रेमीरुद्रत्वं सत्त्वात्त्यातिव्याप्तिस्तस्य चतुर्मात्रग्राह्यत्वविषय
गुणात्वात् ॥ इति चेन्न गुणपदस्य विशेषगुणपदत्वात् न चैवं विशेषगुणपदित्वं तत्त्वज्ञाने
स्वीदावति व्याप्तिभावः ॥ मात्रपदत्वे पर्थेति वाच्यम् ॥ जलमात्रवृत्तिसंख्यिकं इत्युदाहरणं
व्याप्तिवारणाय नुपादानात् ॥ अथवा चतुर्मात्रग्राह्यजातिमत्तु गुणत्वस्वत्वात् ॥ न प्रमाद्यत्वेन
तस्योपादावति व्याप्ति संयोगत्वजातेः ॥ चतुर्मात्रग्राह्यजातिमत्तु गुणत्वस्वत्वात् ॥ अत्र जाति
पदित्वं तत्त्वज्ञाने गुणत्वानुपादाने चतुर्मात्रग्राह्यसुवर्णात्वादिजातिमत्तु सुवर्णादावति व्याप्तिः ॥ अ
तंतद्वारणाय नुपादाने एवमसादित्वं योपि विशेषणानुपादाने न समिन्तगुणादावति व्याप्ति
विशेषानुपादाने न समान्यवृत्तिरसत्त्वात् ॥ दावति व्याप्ति ॥ इति विशेषणविशेष्ययोस्तु भयोपा
दानं स्पर्शस्तत्त्वमिति वगिदित्येति ॥ अत्रापि मात्रपदं संख्यादिसामान्यगुणादावति व्याप्तिवारणायैव

तेन

यम
३

अने कत्वेमाना भावादित्यर्थः विन्यति सर्वम् तद्व्यसंयोगित्वं विधुत्वं मूर्तत्वं च क्रियाश्रयत्वं ॥ पृथिव्य
व्यपत्तेर्जोवायुमनासिमूर्तत्वे ॥ पृथिव्यपत्तेर्जोवायुः काशश्च कंनूतपदवन्व्यम भूतत्वं नाम ॥
वहिरिदृशना लविशेषगुणावत्वं ॥ काललक्ष पति ॥ अतीतेति ॥ व्यवहारहेतुत्वस्य दिशो
कू लक्षणात् ॥ प्राचीति उदयाचलसंनिहितायादिसा प्राचि अस्ताचलसंनिहितायादिकुसा
पृतीत्वे ॥ मेरोस्संनिहितायादिकुसानदीची मेरोव्यहितायादिकुसादक्षणा ॥ अत्माननिरूप
पदेन नाति जाधिकरणमिति अधिकरणे सति वायेन नानाप्रयत्नलाभार्थं ॥ मनो निरूपयति ॥ सुखा
दीति उपलब्धिर्नाम साक्षात्कारः तथा च सुखसाक्षात्कारात्वे सति इन्द्रियत्वं मनुसो लक्षणं
इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ चक्षुरा दावतिव्याप्तिः अतः सुखसाक्षात्कारकारणत्वम् विशेष्यानुपादा
ने आत्मन्यतिव्याप्तिः आत्मनः ज्ञानादिकं प्रति समवायिकाश्यात्वात् अतः इन्द्रियत्वरूप
विशेषोपादानं रूपत्वं न पति चक्षुर्मात्रेति चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशिष्टगुणात्वरूपसमलक्ष
णं विशेष्यः ॥ मात्रोपादाने सादावतिव्याप्तिः अतः चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वविशेषणं साव
न्मात्रोपादाने रूपत्वादावतिव्याप्तिः चागुणोप दीप्तिप्राप्तः तन्निष्ठा जातिः रमित दीप्तिप्रा
प्तात्मा अतः स्वरूपापविशेषोपादानं चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं चक्षुर्मात्रेति व्याप्तात्वे

लसुमणत्वव्यवहारेलभतपटादमतिव्या
सिः अतस्तद्वाराणापमार्तितेतिविशेषणोपादा
ने३

तन्मनु०टी

गासर्वरूपादिवहृष्टमनाशेतदनंतरंदुग्धेयाहशंरूपादिकं वरतेनाहशरूपसग
धस्यर्शजनकाः तेजसंयोगाजायन्तेतदुत्तरंतैरेवताहशरूपसादयेत्यर्थतेताहश
रूपादिविशिष्टपरमाणुभिः दुग्धघण्टकमारभ्यतेततराणकादिकमेणदुग्धा
रंभइति एवं दुग्धारंभकेः परमाणुभिरेवदध्याभ्यतेपाकमहिम्ना एवदधारंभकेः
परमाणुभिः नवनीतमारभ्यतइति क्वविभागंलक्षयति संयोगनाशकत्वविशिष्ट
गुणत्वविभागस्यलक्षणविशेषणमात्रोपादानेक्रियायाश्चिसंयोगनाशकत्वात्तत्रानिष्पा
दिवारणायगुणत्वाविशेषं गुरुत्वंलक्षयति आधेति द्वितीयादियतनक्रियायावेगस्येवा
समावाधिकारणत्वात् सत्रातिव्याप्तिवारणाय आधेति उत्तमस्यदने आधेविशेषणमपि
वैवदवयोजनीयंस्ते हल्लक्षयति चूर्णादिति चूर्णादियिंटीभावहेतुत्विसतिगुणत्वस्तेहस्य
लक्षणाधिंटीभावोनामचूर्णादिधासोत्कर्षणहेतुभूतोविलणसंयोगः ताहशसंयोगे स्तेहस्येवा
वासाधारणकारणत्वं नतुजलादिगतद्रवत्वस्य तथासुविदुतसुवर्णादिसंयोगिचूर्णादेः पिंडी राम
भावायतेः अतस्तेहस्यतत्रासाधारणकारणं विशेषणमात्रोपादानेकारतादौनैतिव्याप्तेस्त ४

दि५

5

निरतसद्वारणायविशेषविशेषत्वतश्चैतद्वैयर्थ्योक्तमप्युक्त्यादानं अतुल्यमविविधजनेतद्विविध
 धर्मातिथयार्थानुभवस्तद्व्यतिरेकतत्त्वतश्चैतद्वैयर्थ्योक्तमप्युक्त्यादानं अतुल्यमविविधजनेतद्विविध
 रीभूतधर्मोद्धर्तव्यः तथा न ह्यदिशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकानुभवत्वपथायां नुभव
 स्यत्तद्व्यतिरेकतत्त्वतश्चैतद्वैयर्थ्योक्तमप्युक्त्यादानं अतुल्यमविविधजनेतद्विविध
 कारकं न ह्यदिशेष्यतानि रूपायितन निरूप्यकारतायाः शालित्वमिति निष्कर्षः अथान्यप
 थाश्रुते रंगराजतयो रितिरजतरंगोऽस्याकारकसमूहात्तवनभ्रमे अतिव्याप्तिः तत्रापि
 रजतत्ववद्विशेष्यकत्वप्रकारकत्वयोः रंगत्ववद्विशेष्यकत्वप्रकारक
 त्वयोश्च सत्त्वात् नूनं निष्कर्षे तुरजतत्वप्रकारतायाः रजतत्ववद्विशेष्यतानि रूपायित
 त्वाभावात् रंगत्वप्रकारतायाः रंगत्ववद्विशेष्यतानि रूपायितत्वाभावात् किंतु समूहात्तवन
 भ्रमस्य रंगासे रजतत्वाः वगादित्वेन रजतांशे रंगत्वावगादित्वेन च रजतत्वप्रकारतायाः र
 गत्ववद्विशेष्यतानि रूपायितत्वात् एवंप्रकारतायाः रजतत्ववद्विशेष्यतानि रूपायित
 त्वाच्च नातिव्याप्तिरिति अथपथां नुभवस्तद्व्यतिरेकतत्त्वतश्चैतद्वैयर्थ्योक्तमप्युक्त्यादानं अतुल्यमविविधजनेतद्विविध

भा

५

कस्यापि शेष्यपादानं वस्तुतस्तु जलसंयोगस्यैवापि ईभावे हेतुत्वं तदस्यैव ईभावे हेतुत्वे
मानाभावात् जलेऽवत्वविशेषणानुकरादिव्यावृत्तिः शब्दलक्ष्यतिष्ठोन्नप्राप्तिरिति शब्द
त्वानिव्याप्तिवारणाय गुणायद रूपदावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति सत्रिविधः संयोगजा
विभागजः शब्दजश्चेति भेदीदं संयोगजन्यो भ्रं कभादिशब्दोक्तस्त्वाभि धातसंयोगजन्यो म
दगादिशब्दः वंशे पादात्माने दत्तक्ये विभागजन्यं चटचटाशब्दः शब्दान्यतिर्देशमाख्यक
णबुद्धेर्लक्षणाभात्सर्वव्यवहारेति व्यवहारेणाम शब्दप्रयोगः ज्ञानं विना शब्दप्रयोगसं
भावात् शब्दप्रयोगस्य व्यवहारहेतुत्वं ज्ञानस्य तत्रा बुद्धिर्बिभजते स्मृतिरनुभवश्चेति स्म
तिर्लक्षयति संस्कारेति संस्कारजन्यत्वविशिष्टज्ञानत्वस्मरत्वेन तत्रा विशेषणानुयादा
ने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विशेषणपादानं संस्कारध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय वि
शेष्यपादानं ध्वंसप्रतिषेधप्रतियोगिनः कारणत्वात् संस्कारध्वंसेयि संस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वात्
अनुभवं लक्षयति तादृजनामस्मृतिमिन्नमित्यर्थः स्मृतिमिन्नत्वाविशिष्टज्ञानत्वं अनुभ
वस्य लक्षणा विशेषणानुयादाने स्मृतावतिव्याप्तिविशेष्यानुध्वं पादाने चटचटावतिव्या

भाववद्विशेष्यतानिरूपिततन्निष्प्रकारताशालिज्ञानत्वं वैविच्यणीयं अन्यथा
जनरंगयोः समरजनरंगे इत्याकारकसमूहात्नवनप्रमायामतिव्याप्तिः एतत्सम
हात्नवनस्य जनरंगोभयविशेष्यकत्वेन जनरत्नत्वंगत्वेभयप्रकारकत्वयोश्च स
त्वात् निष्कर्षेतुरजनतासेरजनतत्वावगाहित्वेन रंगसेरंगत्वावगाहित्वेन च रजन
त्वप्रकारतायाः रजनतत्वाभाववद्गविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात् एवं रंगत्वप्र
कारताया रंगत्वाभाववद्जनविशेष्यतानिरूपितत्वाभावश्च नानिव्याप्तिः उदह
रणं यथा प्रकृत्यावति यथा यानुभवविभजते चतुर्विध इति तत्करणमिति फली
भवप्रत्यक्षादिकरणं चतुर्विधमित्यर्थः प्रत्यक्षादचतुर्विधप्रमाणानां च प्रमाक
रणत्वसामान्यतत्त्वात् न च प्रत्यक्षज्ञान इत्यादिना कारणत्वज्ञानमाह असाधार
णमिति व्यापारवदसाधारणकारणकारणमित्यर्थः असाधारणत्वं च कार्यत्वा
तिरिक्तधर्मत्वाच्च न कार्यतानिरूपितकारणताशालित्वं यथा दण्डे दण्डे प्रतिपा
रणं कार्यत्वातिरिक्तो घटत्वादिरूपो धर्मतदवच्छिन्ना कार्यता घटे वन्निरूपिता
कारणता दण्डे अतो घटप्रतिदण्डो साधारणकारणं मन्यादिरूपयो वारवत्वाच्च

एतेन सदपदस्य समवायिकारणभूतपदेन सद एकस्मिन्नर्थे तत्तुल्यार्थे समवे
 तसमवायसंबन्धेन वर्तमानं तत्तुल्यपदस्य प्रतिकारणमवति अतोऽसमवा
 यिकारणं तत्तुल्यपदस्य सामान्यत्वं तत्तुल्यसमवायसंबन्धः ३ वद्विन्नकार्यताति
 स्थितसमवायसमवायिसमवेतत्वाऽन्यत्र संबन्धः ३ वद्विन्नकारणताप्रय
 त्वे समवायसंबन्धवद्विन्नकथान्नद्वयसंयोगाच्चकारणताकथान्नद्वयसंयोगवत्त
 ते एव सादृश्यद्वयक्रियायासाद्यपतनक्रियायां च गुरुत्वद्वयत्वे चासमवायिकारणो
 भवतः आद्यपतनक्रियाया आद्यस्य दनक्रियाया समवायसंबन्धेन तयोः कारणत्वा
 त् अवयवगुणद्वयत्वे अवयवगुणद्वयत्वे समवायिसमवेतत्वसंबन्धेनैव कारण
 त्वत्वं तत्संबन्धवद्विन्नकारणताप्रयत्वं अवयवगुणद्वयत्वं तत्तुल्यग्राहककथान्न
 स्थिततुल्यसमवायिकथान्नतत्तुल्यसमवेतत्वसंबन्धेन सदपदोक्तकथान्नस्य तुल्ययोः
 सत्वात् तदभयमिनामिति समवाये असमवायिभिन्नकारणमित्यर्थः तदेतदिति य
 दसाधारणमिति व्यापारवत्त्वमिति इत्यपि पृथगेत्यन्यथा तत्तुल्यकथान्न संयोगाद्वा
 वति व्याप्तिः कथान्नतत्तुल्यसंयोगादधिकार्यत्वातिरिक्तवद्वत्त्वा ३ वद्विन्नप्रतिकारण

संबंधाऽवच्छिन्नकारणत्वं समवायिकारणत्वमिति संभवसंबन्धेन कार्यभूतस्य
घटादेकारणकया नादौ कया तादृशत्वात् संबन्धेनेव सत्त्वात् समवायसंबन्धाव
च्छिन्नघटत्वावच्छिन्नकार्यतानिह्यित्वा तादृशसंबन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वायाः कया
नादौ सत्त्वात् तत्तत्समन्वयः अन्यभावत्वाऽवच्छिन्नप्रतिपत्तित्वात् संबन्धेनेद्वयस्य
कारणत्वात् अन्यत्वावेद्युद्वयगुणमंशुद्वयमेव समवायिकारणमित्याशयेना
ह यद्वत्त्वगतत्वादीरिति समवायिकारणमित्यन्यज्यते असमवायिकारणं न
क्षयति कार्येणिति कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं यत्कारणं तदसमवायिकार
णमित्यन्वयः कारणं न सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं यत्कारणं तदसमवायिकारण
मित्यन्वयः अन्यद्वयमात्रेऽवयवसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वात् यदात्मककार्ये
तदवयवतेतुसंयोगस्यैव असमवायिकारणत्वमिति दर्शयति यथा तत्तुसंयो
गः यदस्येति यदात्मकार्येण सह एकस्मिन्नर्थे तत्समवेतं तत्समवायेन वर्तमानं
सत्यदात्मककार्ये प्रतिते तु संयोगात्मके कारणमसमवायिकारणमिति व्यर्थः द्वि
तीयमत्रो समवायिकारणं कारणं न सहैत्यादितोक्तं तदुदाहरति तत्तुस्येति कार

न५

8

तिष्ठत्यस्य शब्दाः तद्भिन्नत्वं प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षे इति ध्यायामिव कारणत्वात् न तु ज्ञान
 स्य कारणत्वं इदं लक्षणं इत्युच्यते तत्साधारणं इत्युच्यते प्रत्यक्षस्यैव लक्षणस्य ताभि
 प्राप्तेः न तत्तत्क्षणमाह इति ध्यायामिव सन्निकर्षेति अन्यत्र तस्यैव लक्षणस्य ताभिप्राये
 ण इदं लक्षणं प्रत्यक्षेण विभज्यते निर्विकल्पकमिति प्रकारता प्रत्यक्षज्ञानत्वेन निर्विक
 ल्पकत्वमित्यर्थः निर्विकल्पक्यार्थविषयतां स्वीकृत्य तत्र विविधविषयतामध्ये काचित् प्रतीतिः ५
 स्ति अतो विशेष्यता प्रत्यक्षज्ञानत्वं संसर्गता प्रत्यक्षज्ञानत्वमित्यपि लक्षणं संभवति स
 प्रकारकमिति विषयता यथा ज्ञाननिर्दिष्टत्वात् ज्ञानस्य विषयता निरूपकत्वेन प्र
 कारतानिर्दिष्टकज्ञानत्वस्य विषयकस्य ज्ञानस्य लक्षणं उदाहरणाय धेति इदं त्वावधि
 न विशेष्यता निरूपिते इत्युच्यते प्रकारता प्रालिखितज्ञान इदं त्वावधि न विशेष्यता निरूपित
 ब्रह्मणो लक्षणं प्रकारता प्रालिखितज्ञानं च निर्विकल्पकमिति ध्यायामिव इति ध्यायामिव प्रत्यक्ष
 रणभूतान्यद्विधानं सन्निकर्षणं विभज्यते संयोग इत्यादि लोकेन विषयता संवधेन च इत्युच्यते
 न संयोगस्य कारणत्वं एवं इत्युच्यते समवेतत्वाच्च यत्वावधि न प्रतिचक्षुः संयुक्तस
 मवायस्य कारणत्वं इत्युच्यते समवेतत्वाच्च यत्वावधि न चक्षुः संयुक्तसमवेतं

इत्युच्यते
 तावद्विभज्य
 ति ३

समवायस्य कारणत्वं

त्वादसाधारणत्वमत्येवेति अतस्तत्रकरणत्वसाधारण्यव्यापारवत्त्वसौतीतिकरण
 लक्षणो विशेषणंदेयव्यापारवत्त्वच तज्जन्यत्वसत्तितज्जन्यनैजकत्वमवतिहि
 दंडजन्यत्वसत्तितदंडजन्यवदजनकताभ्रम्यादेरतोभ्रम्यादेर्दंडव्यापारत्व एवकयात्त
 संयोगतंतुसंयोगादेरीय कपालतंतुव्यापारत्वकपालतंतुजन्यत्वसत्तितज्जन्यवद
 यदजनकत्वात् करणलक्षणे असाधारणविशेषणानुयादानेऽश्चरादृष्टादावप्यव्यापा
 रवत्त्वकारणत्वस्यसत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय असाधारणविशेषणं विधेद्विधेद्विधेनयप्र
 त्यक्षप्रमाणस्यलक्षणमाह तत्र इति प्रमाणभूतेष्वप्रत्यक्षात्मकज्ञानेनाद्युषादिष
 द्विधप्रत्यक्षतंत्रप्रतिकरणव्यापारवत्साधारणकारणोद्भूतवति अतः प्रत्यक्षज्ञा
 नकरणत्वप्रत्यक्षस्यलक्षणं अयमस्मिन्निकर्षातिरिक्तयंत्रविधिसंनिर्घाणासमवाय
 धृतिवेनोद्भूयजन्यत्वात्तुव्यापारत्वनसमवतीति उद्भूयमनः संयोगस्यवषडिद्विधप्रत्य
 क्षेजननीये उद्भूयत्वव्यापारतावाध्या प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमुक्तं प्रत्यक्षप्रमत्तलक्षण
 माह ज्ञानाकरणकमिति प्रमाणलक्षणं अयमस्मिन्निकर्षातिरिक्तयंत्रविधिसंनिर्घाणासमवाय
 नसादृश्यज्ञानंयदज्ञानं चतरेवकरणेयेषांतेषांतेज्ञानकरणकाः अतुमित्युयमि

भावा ४ त ४

१६

के

9

प्रत्यक्षसंयुक्तविशेषणता इत्यतस्तत्ताधिकरणकभावावप्रत्यक्षे इदं प्रसंयुक्तसमवेत
विशेषणता इत्यतस्तत्समवेतता अधिकरणकभावावप्रत्यक्षे इदं प्रसंयुक्तसमवेतसमवेत
विशेषणता यथा धातु अधिकरणक मदाभावप्रत्यक्षे संयुक्तविशेषणता एव प्रत्यक्षे अधिकरण
करसाभावावप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतविशेषणता एव प्रत्यक्षे अधिकरणक रसप्रत्यक्षे रसप्रत्यक्षे
रसप्रत्यक्षे रसप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतविशेषणता एव प्रत्यक्षे अधिकरणक रसप्रत्यक्षे रसप्रत्यक्षे
गोवर्धनं नमदाचार्यविरचितायां न्यायप्रबोधन्यातर्कसंग्रहव्याख्यायें प्रत्यक्षे रसप्रत्यक्षे
हृदः अनुमितौ व्याप्तिज्ञानकरणपरमशोभायाः अनुमितिः कार्यमित्यर्थः परामर्शस्य
व्याप्तिज्ञानजन्यत्वात् व्याप्तिज्ञानजन्यत्वात् अनुमितिजनकत्वात् तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य
जनकत्वव्यवधारितत्वात् अनुमितिकरणत्वे अनुमानस्य नदरा अनुमा.
तत्त्वव्याप्तिज्ञानं परामर्शजन्यमिति परामर्शजन्यत्वे विप्रतिष्ठज्ञानत्वं अनुमितेत्वे च
तज्जन्यत्वमात्रोपादाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्ति रसप्रत्यक्षे रसप्रत्यक्षे परामर्शजन्यत्वे
सतीति विशेषणपरामर्शजन्यत्वमात्रोक्तत्वे इति व्याप्तिः अतः ज्ञानत्वोपादानं व्याप्तिविशिष्टपरमं

ए

ध

चतुष्टयत्वावधिस्तत्प्रतिः ॥ इव्यग्राहकाणि इदयाणि च चतुस्त्वकमनांसि
 त्रीण्येन अन्यानि ध्याणारसनश्रवणानि गुणग्राहकानि श्रतः त्वग्निं द्विपस्य
 त्वेति लौकिकविषये तासंबंधेन इव्यविषयकत्वाच्च प्रत्यक्षे त्वकसंयोजकसमवा
 त्वं यस्य हेतुत्वं एवं इव्यसमवेतसमवेतो ह्यस्त्वशोतत्वादि प्रयार्थीनत्वे प्रत्यक्षे त्वकसं
 युक्तसमवेतसमवायस्य हेतुत्वं एवं आत्मोपमानसप्रत्यक्षे मनः संयोगस्य
 हेतुता आत्मसमवेतसुखादिमानसे मनः संयुक्तसमवायस्य हेतुता आत्मस
 मवेतसुखत्वादिमानसे मनः संयुक्तसमवेतसमवायस्य हेतुता रसनध्याणयोस्तु
 न रसगोधतस्तु जातिग्राहकत्वे द्वितीयततोपयोः सन्निकर्षयोरेव तत्र हेतुता वाच्याश्र
 वणो द्विपस्य आकाशरूपत्वेन शब्दस्याकाशगुणत्वेन च श्रवणो द्विपस्य शब्दस्य सम
 वायसन्निकर्षः शब्दरन्निशब्दत्वगत्यधत्वादि जातिश्रावणप्रतक्षे समवेतसमवायस्य
 हेतुता अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावो नाम विशेषणता विशेष्यता च सन्निकर्षः यं
 च विधिसन्निकर्षोपरिविशेषणता विशेष्यता च योजनीयतयादि इव्याधिकरणकाभा

तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात् विशिष्टयदस्य
 प्रकारता परत्वात् पदधर्मता ज्ञानमित्यत्र यथाः विषयत्वबोधनात् धर्मतायदस्य
 संबंधात् ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ कर्मधारयसमासेन समस्य मान्यपदयोः
 अभेदसंसर्गलाभेन च व्याप्तिप्रकारकामिन्नपदसंबंधविषयकज्ञानं तत्परमं
 इति लभ्यते एवं सति धर्मो वा हि व्याप्य घटवानुपर्वत इति समुदाहृतं नेपि परमं
 लक्षणं तत्तद्वारणाय यदा विशेष्यता निरूपिताया ह तु प्रकारता तन्निरूपिताया
 व्याप्तिज्ञानकारणता तन्वातिज्ञानं परमं इति निष्कर्ष एतादृशपरमं जन्म
 त्वेति ज्ञानत्वं अनुमितेर्लक्षणं अनुमितिपरमं यो विशिष्टकार्यकारणभाव
 स्यैव यद्वत्त्वात् संबंधिनोपेक्ष्यतानिरूपितायाः धर्मता ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ संयोगसं
 बंधात् संबंधिनोपेक्ष्यतानिरूपितायाः धर्मता ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ अनुमितित्वात् संबंधिनोपेक्ष्यतानिरूपितायाः धर्मता ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ अनुमितित्वात्
 तानिरूपितायाः धर्मता ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ अनुमितित्वात् संबंधिनोपेक्ष्यतानिरूपितायाः धर्मता ~~तज्ज्ञानं परमं पूर्णं व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं चेति कर्मधारयात्~~ अनुमितित्वात्
 शेष्यता तन्वातिनिर्णयकारणमिति स च निरूपयः वद्व्याप्यधर्मवानुपर्वत इत्याका
 रकः पत्रपत्रेति पत्रपदवीसावसात् धर्माधिकारोपावतिबोद्धव्यं तन्नामात्मा

योगित्वं केवलान्वयित्वं न चैवं संयोगाभावात् काशाभावे च अत्र व्याप्तिरिति
 वाच्यं स्वतिविरोधिं मदत्यंताभावप्रतियोगित्वस्य तदर्थत्वात् एकजा
 तीयसंबन्धेन सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्वमिति वा अत्र व्याप्तिश्च
 न्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयतिरेकित्वं यथा पृथक् इतरभ्यो
 १ मिधत्तेति अत्र पृथिवित्वावधिं त्रपक्षः पृथिवीतरजलाद्यष्टभेदः साध्यं
 गंधवत्त्वं हेतुः अत्रयद्गंधवत्तदितरभिन्नं इत्यन्वयवृत्त्या तां भावात्
 गंधव्यापकेतरभेदसामान्यपक्षे व्याप्तिग्रहा संबः किंतु पृथितरभेभावा
 ॥ त्वेयथा जलादिकमिति व्यतिरेकहृष्टते जलादौ इतरभेदभावस्य साध्याभा
 वव्यापकता गंधाभावे गृह्यते इममेवार्थमनसि निधापयन्ते तरेभ्यो मिधत्ते
 न तद्गंधवत्त यथा जलमिति पृथेन रत्नकारो व्यतिरेकव्याप्तिमेव प्रहृष्टि
 त्ववान् एवं प्रकारेण एव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणं तरे इतरभेदभावव्यापकीयताभा
 वप्रतियोगिगंधवती पृथिवीत्याकारकव्यतिरेकपरमशीत पृथिवीत्यावधिं नोदे ११
 ति १

चत्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं अचयेनतिव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिः
मानित्यर्थः व्यतिरेकेणेत्यतिरेकोभावः तथाचसाध्याभावहेत्वभावयो व्यतिरेक्यति
रेकव्याप्तिः अयेचपत्रयत्रवद्भावाभसत्रतत्रधूमाभावाभ्यत्रयद्विसंपादद्भावाभवति ३३
धूमाभावप्रदणेषावत्यदस्यव्यापकत्ववरतयाधूमाभावेवद्भावाव्यापकत्वलब्धेवद्भा
भावव्यापकत्वस्यस्वाश्रयीभूतवद्भावाव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबन्धेनधूमनि
ष्टतायागदीताव्यतिरेकव्याप्तिरित्यतिरेकीत्वेनधूमव्यापकवद्भिः सामानाधिकरण्यरूप
पान्त्वमव्याप्तिमत्त्वेनअन्वयित्वेनचगीयतेत्यतिरेकिपरामर्शकारश्चवद्भावाव्याप
भूताभावप्रतियोगिधूमवान् यवतइत्याकारकव्यतिरेकव्याप्तिरन्यत्वेसतिअन्व
यव्याप्तिमत्वमेवलात्तचयित्वसाध्येकेवलान्वयित्वंअभावाप्रतियोगित्वमूत
थाद्यअभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वंकेवलान्वयिहेतोर्लक्षणंहेतुलक्षणहेतो
व्यतिरेकित्केयिसंगतेसाध्येकेवलान्वयित्वादेवव्यतिरेकव्याप्तिरभावात् अन्वय
मात्रव्याप्तिकंकेवलान्वयोतिभूतकारोक्तलक्षणमुपयनं अत्यन्ताभावप्रति

न्या० बो०
१२

12

हिमास्यमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वे हेतौ बह्वभा बबहुतित्वरूपव्यभिचारजाते बह्वभा
 बबहुतित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधफलं असाधारंमिति सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तं
 निश्चितसाध्यबद्वृत्तित्वं साध्यासमानाधिकरणाहेतौ साध्यासमानाधिकरणेय
 निश्चिते साध्यसमानाधिकरणरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधः फलं अनुपसंहारिणं
 लक्ष्यमिति अत्रत्येति उभयत्र दृष्टान्ताभावात् अत्रत्यव्याप्तिज्ञानव्यतिरेकव्याप्तिज्ञा
 नाभयसामग्रीनास्ति इत्यर्थः सर्वस्यैव यत्नत्वात् यत्नतिरिक्ताप्रसिद्धेरिति भावः वि
 छलक्षयति साध्याभावो व्याप्तिरिति तथा च यक्षविशेषकं साध्याभावव्याप्यहेतु
 प्रकारकज्ञानात् यक्षविशेषकसाध्यप्रकारानुमितिप्रतिषेधः फलं एवं सत्त्वं
 त्रिपक्षेपि विरुद्धप्रतिपक्षयोर्विशेषस्तु विरुद्धहेतोरिकत्वेन प्रतिपक्षेहेतौ हि
 त्वेन ज्ञातव्यः सत्प्रतिपक्षेहेतुविरुद्धे च एकहेतुरितियावत् साध्याभावसाध
 को हेतुः साध्यसाध्यकत्वेनोपयस्तद्वत्सामर्थ्यं सूचनमपि भवति आक्रया
 सिद्ध इति यत्नताविशिष्टयक्षासिद्धिर्यस्यागतायत्वविशिष्टारविष्टाप्रसिद्धेः

भाते१
त२

राम०
१२

रका

शक्तानिस्समित इतरभेदावच्छिन्नविधेयताकाप्रथिवीतरभेदवतीत्याकारकानुमि
तिर्जायते इति तत्त्वं संदिग्धसाध्यमिति साध्यप्रकारकसं देहविशेष्यत्वं त्वपक्षत्वं
तच्चानुमितेः पूर्वसाध्यसंदेहो नयमेनयक्षे जायते इत्यभिप्रायेण इदं सक्षरणवाची
नेरुक्तं गगनविशेष्यकमेव प्रकारक संदेहाभावदशापामयि ग्रहमध्यस्थपुस्तकस्य
घनगर्जितश्रवणेन गगनं मेघवदित्याकारानुमितिर्जायते गगनत्वावच्छिन्नोद्देश्यता
निस्समितमेधत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितेर्दर्शनात् नवीनैरनुमित्युद्देश्यत्वं यत्तत्त्वं
मित्युक्तं निश्चितसाध्यमिति साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं त्वपक्षत्वं निश्चित
साध्याभावा निवृत्त इति साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वं संदेहो निरु
प्यहेत्वाभासान् निरूप्ययति हेतुवदाभासंत इति हेत्वाभासादुद्देश्यत्वं इत्यर्थः
दोषाश्रय्यभिचारिविरोधिसत्प्रतिपक्ष असिद्धवाधिताः एतद्विराट् हेतवो नु
हेतवस्तत्त्विक हेतौ दोषज्ञाने सति अतुमिति प्रत्तिवधे जायते व्याप्तिज्ञाने प्रतिवधो वा भवति
अतो वादिनिग्रहार्थवादिनोद्भावित हेतौ दोषोद्भावनायं दुद्देश्यत्वं निरुक्तमित्यर्थः व

क
कत्वं विप
तत्त्वं

[illegible]

93

सौम्यानुमितिर्न संसंभवति स्वरूपासिद्धिर्नामपक्षे हेत्वभावः तस्या च हेत्वभावविशि
 ष्टपक्षानुमातृ पक्षविशेष्यकरुतु प्रकारक परानुमातृ त्वसामरामशेषतिवेधः फलं
 व्याप्यत्वसिद्धिप्रकृते धर्मव्यापकत्वं आर्द्रधर्मे गृहीतं चेत्तद्धर्मे आर्द्रधर्मसंयोगव्याप्यत्वं
 गृहीतं रवं बह्व्यापकत्वं आर्द्रधर्मे गृहीतं चेत्तद्धर्मे तदेव व्याप्यत्वं तदेव व्यभिचारित्वं त
 याच उपधाध्वानिचारित्वं साधने गृहीतं चेत्तद्धर्मे उपधाध्वानिचारित्वं तद्धर्मे संयोगव्याप्यत्वं धर्म
 नर्ध व्यभिचारित्वं गृहीतमेव अनुमाप्रकारश्च पूर्वानुमातृ तु पक्षिकृत्य बहिर्धर्मव्यभिचारिधर्मव्या
 पकाऽर्द्रधर्मे व्यभिचारित्वात् घटत्वादिवत्तु यो यः साध्यव्यापकव्यभिचारी सैस्सर्वोपि साध्यव्यभि
 चारी रवं प्रकारे प्रकृतानुमातृ हेतुभूतपक्षे साध्यव्यभिचारोत्थापकतया ध्वकत्वमुपाधेः फ
 लं तथा च धर्माभाववद्वृत्तित्वरूपधर्मव्यभिचारिगृहीते बहो धर्माभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिः ॥ ६४ ॥
 ज्ञानप्रतिवेधः फलं यस्येति पक्षे हेतुसाध्याभावस्साध्यवाधः स च प्रमाणांतरेणोति प्रत्य
 क्षप्रमाणोतनिश्चितः तथा च प्रात्यक्षिकसाध्यवाधानि प्रवेयं जाते साध्यानुमितिप्रतिवेधः
 फलं इति तत्कवागीशभट्टाचार्यगोवर्द्धनविरचितायां न्यायबोधन्यायानुमानयोरेव
 द ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्री ॥ श्रीराम ॥ ४ ॥ श्रीराम ॥ ४ ॥

न्यायो.
१४

14

यमत्तमात्रेणोसर्पादौ वपि द्वेषविषयत्वस्य सत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय इति रद्दौ धिनेति द्वेषवि
 शेषणं सर्पजन्यदुःखादौ द्वेषात् सर्वे द्वेषइति सर्फे द्वेषस्य सर्वे जन्यदुःखाजमद्वेषजन्यत्वात्
 अत्र द्वेषानधीनद्वेषविषयत्वरूपदुःखलक्षणस्य दुःखादौ नातिव्याप्तिः फलेन उपायेन प्रति
 कासां अतः फलेन वसात् उपायेन एव फलेन द्वेषादुपाये द्वेषधर्मा धर्मोतिरूपयति विहितात
 वेदविहितेत्यर्थमिति सिद्धेति वेदानि सिद्धेत्यर्थं सामान्यं न रूपयति नित्यमेकमिति नित्यत्वे सत्यनेकस
 मवेतत्वे जातेर्लक्षणां निमित्तविशेषणानुपादाने अनेकसमवेतत्वे मात्रोपादाने संयोगादेवति
 व्याप्तिः अत्राप्यनेकसमवेतत्वस्य सत्वात् अतस्तद्वारणाय नित्यत्वविशेषणं अनेकसमवेत
 त्वानुपादाने नित्यत्वमात्रोपादाने आकाशादावतिव्याप्तिवारणायानेकसमवेतत्वं विशे
 षणं अनेकत्वस्यानुपादाने नित्यत्वविशिष्टसमवेतमात्रेण आकाशवैकल्यपरिमाणो
 जलपरिमाणगत रूचातिव्याप्तिर्जलपरिमाणगत रूपकाभावेन जलपरिमाणगत रूपका
 शगतैकत्वपरिमाणो देति नित्यत्वात् समवेतत्वाच्च अनेकेति समवेततां विशेषणं इति श्रौतव
 यद्वेन नद्या विरितायां तर्कसंग्रहव्याख्यायां न्यायबोधतरे शब्दपरिच्छेदः समाप्तः श्री

हरि ॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

रम
१५

हा ज्ञानंशादु अर्था बाधोयोग्यतेत्यर्थः अग्नित्वासिंचेदित्यत्र शक करणत्वस्य जलादिधर्मबहोवाधति
 श्रवणसत्त्वान्नतादृशवाक्याच्छाब्दबोधः सन्निधिं निरूपयति असदोच्चारतातिविलंबोच्चा
 रतानि वैदिकमिति इदमुपलक्षणं वेदमूलकस्मृत्यादीन्यपि ग्राह्याणि लौकिकमिति
 प्रयोगहेतुभूतयथार्थानुभवं निरूप्य अथ यथार्थानुभवं विभज्यते संशय इत्यादिना एकेति
 एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितभावाभावप्रकारकज्ञानं संशय इत्यर्थः भावद्वयकोटि
 कसंशयाप्रसिद्धिः मिथ्याज्ञानमिति अथ यथार्थज्ञानमित्यर्थः वियर्षयो नाम भ्रम इत्य
 र्थः व्याप्यारोपेति तर्क व्याप्यकस्य च बाधनिश्चयकारणं अनुपधाबाधनिश्चयाभावेऽ
 व्यापित्वदोषेण तर्कानुपपत्तेः सुखं निरूपयति अनुकूलेति इतरेकानधीनेकाविष
 यत्वेमिति निष्कर्षः यथाप्रुतेः अनुकूलत्वप्रकारकवेदनाविषयत्वस्य घटानुकूलत्वे
 त्याकारकज्ञानदशायां अनुकूलत्वप्रकारज्ञानविशेष्यत्वस्य घटादावपि सत्त्वादति
 व्याप्तिश्रुते निष्कर्षलक्षणमुक्तं भोजनादावतिव्याप्तिवारणायेतरेकानधीतेति इका
 विशेषणं सुखेति कथं सुखत्वप्रकारकज्ञानमात्रजन्यत्वात् तदुखं निरूपयति
 प्रतिकूलेति अत्रापि इतरद्वेयानधीनद्वेषविषयत्वमिति निष्कर्षलक्षणं द्वेषवि